

Maria Zielińska*

Dorota Szaban**

METODOLOGICZNE PROBLEMY W BADANIACH POKOLEŃ. WYBRANE ZAGADNIENIA

Wprowadzenie

Podstawowym celem artykułu jest wskazanie i krótkie omówienie wybranych problemów metodologicznych, które występują w badaniach pokoleń oraz podjęcie próby ich rozwiązania. Dokładnie zaś chodzi o: (1) wskazanie podstawowych trudności ontologiczno-teoretycznych, (2) wskazanie podstawowych trudności metodologicznych jako konsekwencji tych pierwszych. W artykule wskazana zostanie propozycja wyznaczania pokolenia z zastanych wyników badań empirycznych, a także wskazane zostaną różnice między badaniami panelowymi (POLPAN¹) a longitudinalnymi (PGSS²) w kontekście wykorzystania danych do badań pokoleniowych.

Skoncentrujemy się na analizach ilościowych, gdyż z uwagi na dostęp do różnych baz danych istnieją w tym zakresie większe możliwości porównawcze niż w przypadku badań jakościowych. W naszym przekonaniu to właśnie korzystanie z nieprzetworzonych, surowych danych socjologicznych, w których uwzględniało się różne wymiary rzeczywistości społecznej dwadzieścia, trzydzieści lat temu pozwoli wyznaczyć cechy konstytutywne pokoleń żyjących w Polsce współcześnie. Jak pokażemy to w swoim artykule, proponowany

***Maria Zielińska** – dr hab. nauk humanistycznych w zakresie socjologii, profesor Uniwersytetu Zielonogórskiego. Zajmuje się problematyką uwarunkowań przebiegu biografii społecznych oraz problematyką zmian społecznych w kontekście przeobrażeń tożsamości pokoleniowej, ze szczególnym uwzględnieniem analiz ilościowych. Oddzielny nurt zainteresowań autorki stanowią socjologiczne problemy pogranicza.

****Dorota Szaban** – adiunkt w Instytucie Socjologii Uniwersytetu Zielonogórskiego. Zainteresowania badawcze: metody i techniki prowadzenia badań ze szczególnym uwzględnieniem nowoczesnych technologii, socjologia internetu, socjologia polityki i wykorzystanie nowych mediów w procesie mobilizacji politycznej, komunikacja internetowa.

¹Henryk Domański i Kazimierz M. Słomczyński (1988-2008), Struktura społeczna w Polsce. POLPAN 1988, 1993, 1998, 2003, 2008: komputerowy zbiór danych, Zespół Porównawczych Analiz Nierówności Społecznych, IFiS PAN.

²Bogdan Cichomski (kierownik programu), Tomasz Jerzyński i Marcin Zieliński, Polskie Generalne Sondaże Społeczne: skumulowany komputerowy zbiór danych 1992-2008, Instytut Studiów Społecznych, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 2008.

przez nas sposób wyznaczania pokolenia nakazuje wręcz konieczność korzystania z takich danych, by móc odtworzyć opinie i postawy przedstawicieli różnych generacji w okresie przeżywania przez nich młodości, a następnie monitorowanie zmian tych opinii w czasie (kiedy przedstawiciele pokoleń wspólnie przechodzą kolejne fazy życia).

Punktem wyjścia do podjęcia rozważań w tym zakresie były trzy fundamentalne naszym zdaniem pytania: (1) Czy i w jakim znaczeniu kategoria pokolenia potrzebna jest w socjologii? (2) Co wyjaśnia pokolenie, czy przynależność pokoleniowa jest/może być zmienną wyjaśniającą zachodzące w społeczeństwie zmiany społeczne? (3) W jaki sposób wyznaczać pokolenie, by na równi z przynależnością klasową czy zawodową stało się obiektywną kategorią analityczną? Czy istnieje i co oznacza „efekt pokolenia”? Inaczej mówiąc, są to pytania o to, czy możliwe jest takie uporządkowanie cech tworzących pokolenie, by stało się ono wystarczającym zestawem wskaźników opisujących podobieństwa i różnice między poszczególnymi pokoleniami (tak jak np. jest to stosowane w badaniach międzykrajowych, choćby w Europejskim Sondażu Społecznym, gdzie coraz częściej nazwy krajów zastępowane są nazwami zmiennych, które charakteryzują systemy polityczne, ekonomiczne, a także kulturę krajów³).

Przyjęto tu założenie, że pokolenie istnieje obiektywnie niezależnie od świadomości tworzących je jednostek, co w jakimś sensie oznaczałoby odejście od publicystycznej i literackiej wizji pokolenia. W polskiej literaturze socjologicznej badania pokolenia koncentrują się na młodzieży, a przecież zasadniczo jest tak, że w okresie dorastania co prawda kształtuje się tożsamość pokolenia, ale dopiero w okresie późnej dorosłości (kiedy to przedstawiciele tego pokolenia przejmują „władzę”) ujawnia się jego rzeczywisty charakter. Oznacza to konieczność monitorowania pokolenia przez cały okres jego dojrzewania do momentu przejmowania przez nie kolejno miejsc w strukturze społecznej aż do osiągnięcia pełnej dojrzałości i w rzeczywistości przejęcia władzy. Oznacza to także konieczność stosowania odpowiednich metod statystycznych, które pozwalałyby wyznaczać pokolenie w sensie empirycznym (np. wielowymiarowej analizy porównawczej WAP, w tym metody taksonomicznej).

Analizy pokoleniowe przynoszą wiedzę o trendach i kierunkach społecznego rozwoju, co pozwala na formułowanie ostrożnych prognoz. Wstępnie przyjęliśmy założenie, że pokolenie pełni istotną rolę wyjaśniającą zmiany społeczne w wymiarze mikro i makrospołecznym, a przynależność pokolenio-

³Są to zmienne typu W : „W konsekwencji zmienne zależne Y – zdefiniowane na poziomie indywidualnym powinny być wyjaśniane jako funkcja zmiennych X i W , a więc $Y = f(X, W)$ ” (Przeworski, Teune 1970; Słomczyński 2004a, s. 21).

wa może być uznawana za ważną zmienną niezależną (tak, jak pochodzenie, miejsce zamieszkania, zawód, klasa, narodowość).

Problemy ontologiczno-teoretyczne i metodologiczne

Problemy ontologiczno-teoretyczne przede wszystkim wiążą się z pytaniami o to, czym jest pokolenie, jak się przejawia i jak istnieje pokolenie; czy w ogóle istnieje pokolenie w sensie socjologicznym. Dokładnie zaś można tu wskazać następujące kwestie do rozwiązania: Jak definiować POKOLENIE? Ile kohort demograficznych składa się na pokolenie? Czy liczba kohort powinna być stała? Co wyznacza pokolenie – wydarzenia historyczne, zmiany edukacyjne (zmiany programów szkolnych), przeżycie pokoleniowe, zmiana warunków życia (zmiany cywilizacyjno-technologiczne, w tym ekonomiczne) czy inne czynniki? Czy pokolenie to wszystkie jednostki zaliczone do jednego pokolenia? Czy istnieje tożsamość pokoleniowa i co ją wyznacza? Czy istnieje pokoleniowa wspólnota przeżyć? Jak się przejawia? Jakie koncepcje teoretyczne (klasyczne i współczesne) są najbardziej „nośne” w wyjaśnianiu roli pokoleń; jak korzystać z istniejących modeli analitycznych?

Problemy metodologiczne dotyczą między innymi następujących kwestii: jak badać pokolenie? W jakim stopniu definiowanie pokolenia wpływa na kolejne etapy badawcze? Jakie cechy są ważne dla tożsamości pokolenia i jak je zoperacjonalizować? Jakie kryteria stosować przy doborze wskaźników? Kiedy (w których fazach życia) najlepiej badać pokolenie? Jak analizować wyniki badań empirycznych? Jak interpretować rezultaty badań? Jakie metody i techniki badań stosować na każdym etapie procesu badawczego?

Choć w tekstach naukowych poddanych analizie autorzy ze zróżnicowanym skutkiem podejmowali próby odpowiedzi na powyższe pytania, to warto niektórym kwestiom przyjrzeć się uważniej. Nadrzędna wydaje się kwestia odpowiedzi na pytanie, czemu służą badania pokoleń, co można z nich wyczytać, czego nie da się wyprowadzić z innych badań, choćby badań przemian struktury społecznej. Na ogół badacze procesów struktury i ruchliwości społecznej zgadzają się z poglądem, że wraz ze zmianą pokoleniową następują zmiany społeczne. Jednocześnie jest tak, że zmiany społeczne implikują przeobrażenia świadomości, szczególnie wśród młodych, chłonnych zmian ludzi, którzy internalizując w okresie młodości nowe wartości, idee, poglądy wprowadzają je w swoje dorosłe życie. Im większe przyzwolenie dorosłych na eksperymentowanie z rolami młodych ludzi, tym bardziej prawdopodobne, że w przyszłości pojawią się odmienne wzory zachowań.

Pytanie o modele relacji pokolenia ze zróżnicowaniem społecznym i ze zmianami społecznymi mieści się w nurcie fundamentalnych pytań

o fazę młodości, rolę młodzieży w rozwoju społecznym, miejsce młodzieży w strukturze społecznej, a także o znaczenie przynależności pokoleniowej dla różnicowania postaw wobec różnych kwestii społecznych, modeli życia, wartościowania różnych sfer życia itp.⁴

Mimo bogactwa badań nad pokoleniami dotychczas nie wypracowano spójnej koncepcji, która wykraczałaby poza badania młodzieży i dostarczała jednoznacznych dyrektyw metodologicznych. Prawdopodobnie wynika to z faktu, że poza nielicznymi wyjątkami, na ogół w badaniach koncentrowano się na opisie cech poddawanych analizie pokoleń, poszukując różnic w zachowaniach, postawach wobec różnych kwestii społecznych, stylach życia, preferowanych modelach życia rodzinnego, stosunku do polityki, religii, narodu itp., próbując wyjaśniać zachodzące zmiany odwołując się do teorii socjalizacji, teorii osobowości itp. Wypracowanie odpowiednich metod statystycznych pozwalających obiektywnie wyodrębnić pokolenia niezależnie od innych identyfikacji (publicystycznych, subiektywnych) pozwoliłoby przejść od analiz deskryptywnych do analiz eksplanacyjnych.

Mimo, że każda kohorta zmienia się z upływem czasu, wartości społeczeństwa jako całości trwają niezmienione, ponieważ zastępowanie pokoleń w pełni skompensowane zostaje efektem cyklu życia. Empirycznie rzecz biorąc, efekty cyklu życia można odróżnić od efektów kohortowych po tym, że (pomijając wahania) przy efektach cyklu życia każda kohorta cechuje się ciągłym trendem spadkowym, podczas gdy przy efektach kohortowych każdą kohortę reprezentuje linia pozioma (por.: Bartkowski 2007).

Punktem wyjścia są do sformułowania dyrektyw metodologicznych są dwa założenia: (1) każde pokolenie kształtowane jest w odmiennych warunkach społeczno-polityczno-instytucjonalnych i ta odmienność implikuje różnice międzypokoleniowe, ujawniające się w systemach wartości, postawach wobec polityki, rządu, rynku, i generalnie sprzyja zachowaniom nieobecnym w poprzednich pokoleniach; (2) przyswajanie wartości, postaw, kształtowanie światopoglądu jest najbardziej intensywne w fazie życia nazywanej wczesną adolescencją tj. między 18. a 25. rokiem życia. W wyjaśnianiu prezentowanych poniżej zmian opinii konieczne jest odwołanie się do teorii wskazującej relacje wydarzeń historycznych (w szerokim rozumieniu) z tożsamością pokolenia oraz do koncepcji przebiegu życia.

⁴Odpowiedzi poszukiwać można zarówno w klasycznych teoriach socjalizacji m.in. M. Mead (1978), koncepcji pokolenia K. Mannheim (1964, 1994), teorii zmiany kulturowej I. Ingleharta (2005), teorii socjalizacji P. Bourdieu, jak w koncepcjach i badaniach współczesnych socjologów (por. m.in.: Szafraniec 2001, 2010, Świda-Ziemia 2005, Fatyga i Szymańczuk 1992, Mach 2003, Koseła 2007, Zielińska 2007).

Badania panelowe a badania longitudinalne

Metodologiczne problemy w badaniu pokoleń koncentrują się wokół ustalania zakresu terminu „pokolenie” (pytania o to, ile kohort definiuje pokolenie i czy ta liczba jest stała?), wyznaczników pokoleniowych (pytania o to, jakie czynniki decydują o wyodrębnianiu pokolenia?) oraz pytanie o skalę oddziaływania pokolenia (pytania o to, czy pokolenie to rzeczywiście wszystkie jednostki zaliczone do jednego pokolenia). Istotne jest także ustalenie sposobu, w jaki powinno badać się pokolenia.

Mając na uwadze klasyczne definicje pokoleń ważne jest, aby dysponować takimi informacjami, które pozwolą zastosować perspektywę długofalową – obejmującą badania postaw i opinii jednostek w różnym czasie, aby móc uchwycić różnorodność kontekstów socjalizacyjnych. Najlepszym sposobem badania pokoleń wydaje się być wykorzystanie badań panelowych. Tego typu pomiar pozwala na śledzenie zmian postaw i opinii wobec znaczących kwestii społecznych w wymiarze ogólnym (brutto), jak i jednostkowym (netto). Jednocześnie trzeba mieć świadomość trudności organizacyjnych związanych z realizacją tego typu badań. Możliwe jest także wykorzystanie danych z badań panelowych, jakie już zostały zrealizowane, chociaż takich projektów jest stosunkowo niewiele. Chcąc uchwycić zmienność postaw i opinii badanych jednostek w ujęciu brutto (globalnym), badacze mogą wykorzystywać także wyniki innego typu badań longitudinalnych.

Chcąc porównać wyniki uzyskane w badaniach panelowych i longitudinalnych, posłużymy się przykładem. Uznałyśmy, że ważnym aspektem w badaniach pokoleniowych, mających wskaźnikowy charakter dla kształtowania postaw społecznych jest stosunek wobec paternalizmu państwowego. Stosunek do roli państwa jest przez nas tym samym traktowany jako zmienna wyjaśniająca inne postawy wobec różnych wymiarów rzeczywistości. Mając na uwadze wcześniejsze ustalenia przyjmujemy, iż treść tej postawy silnie związana jest z socjalizacją – opinie na temat roli państwa mogą być efektem socjalizacji pierwotnej, zachodzącej w odmiennych warunkach społeczno-politycznych (lata 70., 80., 90. od PRL do III RP). Oznacza to jednocześnie przyjęcie dodatkowego założenia, że postawy wobec państwa i rządu w dużym stopniu wiążą się z przynależnością pokoleniową: pokolenia socjalizowane w PRL-u częściej niż pokolenia socjalizowane w III RP winny wyrażać opinie o konieczności opiekuńczej roli państwa. To z kolei oznacza, że np. postawy wobec roli państwa i inne uogólnione postawy dotyczące ważnych społecznie kwestii mogą pozwalać jednoznacznie identyfikować dane pokolenie.

Korzystając z danych zastanych, wybrałyśmy do analiz na potrzeby

niniejszego artykułu pytania, zadawane w takiej samej formie w badaniach panelowych *Struktura społeczna w Polsce* (POLPAN dla lat: 1988, 1993, 1998, 2003, 2008) oraz longitudinalnych Polskiego Generalnego Sondażu Społecznego (PGSS 1992, 1997, 2002, 2008). Pytania te dotyczyły stosunku badanych do dwóch twierdzeń: (1) Państwo powinno zmniejszać różnice dochodów; (2) Państwo powinno zapewnić każdemu pracę.

Wykorzystując stosowane w badaniach pokoleń mechanizmy analityczne oparte na założeniu, że więź społeczna członków pokolenia w sensie historycznym kształtuje się na podstawie doświadczenia zbiorowego przeżytego w młodości (co wiąże powstanie pokolenia z wielkimi, często doniosłymi i wyjątkowymi wydarzeniami historycznymi) przyjęłyśmy, że wśród badanych osób można zdefiniować roboczo (wstępnie) następujące pokolenia, przyjmując pięcioletni interwał dla lepszego zobrazowania zróżnicowanych warunków socjoekonomicznych kształtujących potencjalnie wyznaczone tu kohorty:

- pokolenie kryzysu społecznego (osoby urodzone 1963-67, przeżywające swoją młodość w latach 80., kiedy to kryzys ekonomiczny i społeczny osiągnął swoje apogeum i, jak historia pokazała, doprowadził ostatecznie do radykalnej zmiany systemowej. Są to osoby, które „weszyły” na rynek pracy jeszcze w socjalizmie, ale wkrótce musiały przestawiać się na funkcjonowanie w nowych warunkach ekonomicznych);
- pokolenie transformacji (osoby urodzone 1968-72, wchodzące w fazę wczesnej młodości/późnej adolescencji w momencie przełomowym dla polskiego społeczeństwa. To oni zasadniczo uczyli się „kapitalistycznych” zachowań ekonomicznych bez obciążeń „socjalistycznych”);
- pokolenie III RP (osoby urodzone 1973-77; są to osoby, które co prawda swoją podstawową edukację „zaliczyły” w PRL-u, ale ich młodość przypadła na początek lat 90., kiedy to wyraźnie już odczuwalne były konsekwencje zmiany systemowej i wpływów zachodniej kultury);
- pokolenie Unii Europejskiej (osoby urodzone 1978-82; młodość urodzonych w tym czasie osób zbiegła się z akcesją Polski do Unii Europejskiej. Oznaczało to nowe możliwości nauki, pracy i mieszkania poza granicami Polski);
- pokolenie posttransformacyjne (osoby urodzone 1983-87; są to osoby, które jedynie wczesne dzieciństwo przeżyły w PRL-u. Zasadniczo tamtą rzeczywistość znają jedynie z opowiadań lub z podręczników historii. Jest to pokolenie, którego młodość rozpoczęła się już w XXI

wieku, pokolenie socjalizowane do życia w społeczeństwie konsumpcyjnym).

Te bardzo krótkie charakterystyki nie oddają w żadnym razie pełnego klimatu dorastania przedstawicieli poszczególnych pokoleń; chodziło jedynie o wskazanie „momentu” historycznego, w którym rozpoczynała się młodość wszystkich jednostek z wymienionych kohort demograficznych.

Dane w tabeli 1 i tabeli 2 ilustrują odsetek opinii uzyskanych dla roboczo wyróżnionych pokoleń. Przyglądając się danym z badania POLPAN, jak i PGSS w wymiarze wertykalnym można śledzić tzw. „efekt kohorty”. Można zauważyć, że w obydwu typach badań uzyskuje się wyniki świadczące o zmianie postaw młodych osób po wkroczeniu w dorosłe życie oraz utrzymywaniu względnej stabilności opinii w dorosłym życiu badanych. W nieco większym stopniu zróżnicowanie opinii w tym aspekcie zauważyć można śledząc dane dotyczące opinii o niwelowaniu przez państwo różnic dochodów, szczególnie w badaniach panelowych.

Tabela 1

Stosunek do stwierdzenia „Państwo powinno zapewnić każdemu pracę” w badaniach POLPAN i PGSS

Państwo powinno zapewnić każdemu pracę		Pokolenie kryzysu (PGSS)	Pokolenie kryzysu (POLPAN)	Pokolenie transformacji (PGSS)	Pokolenie transformacji (POLPAN)	Pokolenie III RP (PGSS)	Pokolenie III RP (POLPAN)	Pokolenie UE (PGSS)	Pokolenie UE (POLPAN)	Pokolenie IT (PGSS)	Pokolenie IT (POLPAN)
	Fala I		91,4								
	Fala II	81,2	76,7	84,8	41,9						
	Fala III	81,3	81,1	79	82,3	82,3	83,9				
	Fala IV	87,1	85,3	84,8	88,4	87,5	82,7	92,4	82,3		
	Fala V	82,1	79,4	82,8	74,1	87,2	78,4	85	76,3	81,2	80,5

Odczytując dane w wymiarze diagonalnym możemy śledzić tzw. „efekt pokolenia”, przejawiający się zróżnicowaniem opinii wśród 20-25-latków w każdym badaniu. W przypadku prezentowanych danych z PGSS można uznać, że owe różnice nie są znaczące. „Efekt pokolenia” natomiast można

Tabela 2

Stosunek do stwierdzenia „Państwo powinno zmniejszać różnice dochodów” w badaniach POLPAN i PGSS

Państwo powinno zmniejszać różnice dochodów		Pokolenie kryzysu (PGSS)	Pokolenie kryzysu (POLPAN)	Pokolenie transformacji (PGSS)	Pokolenie transformacji (POLPAN)	Pokolenie III RP (PGSS)	Pokolenie III RP (POLPAN)	Pokolenie UE (PGSS)	Pokolenie UE (POLPAN)	Pokolenie IT (PGSS)	Pokolenie IT (POLPAN)
	Fala I		64								
	Fala II	72	64	65,2	33,6						
	Fala III	71,7	41,5	67	58,3	66,7	52				
	Fala IV	80,2	46,3	84,8	68,7	71,2	57,1	84,7	63,6		
	Fala V	82,1	72,6	79,6	68,9	79,4	70,3	80,4	62,2	83,1	67,8

uchwycić analizując dane z badania panelowego – dwukrotnie (dla pierwszych dwóch quasi-pokoleń) wskazania uzyskane dla najmłodszych respondentów różnią się znacząco. Można to tłumaczyć tym, że w momencie realizacji badania w pierwszym i drugim pomiarze dokonywała się zmiana ustrojowa w Polsce, która istotnie zmieniła sposoby funkcjonowania młodych ludzi na rynku pracy i wpływała na zmianę postrzegania roli państwa.

Przyglądając się danym w wymiarze horyzontalnym możemy z kolei odnotować różnice opinii i postaw różnych grup wiekowych w tym samym czasie. Analizując rozkłady odpowiedzi na pytanie o konieczność niwelowania różnic dochodów przez państwo można wyraźnie zauważyć, że w obydwu badaniach wystąpiła podobna tendencja, tzn. poglądy bardziej liberalne odnoszące się do roli państwa prezentują osoby młodsze – najbardziej liberalni są najmłodsi respondenci. Wydaje się to być zgodne z ideologią kapitalizmu liberalnego. Najmłodsze pokolenia przyswoiły w większym stopniu niż ich poprzednicy zasadę nakazującą dystansowanie się państwa i rządu od kwestii funkcjonowania jednostek na rynku pracy.

W przypadku pytania o to, czy państwo powinno zapewniać każdemu pracę nie można wskazać tendencji liniowej w żadnym pomiarze. Z danych

wynika, że postawy roszczeniowe związane z rolą państwa w zakresie zatrudnienia nie są różnicowane ze względu na wiek badanych w poszczególnych pomiarach.

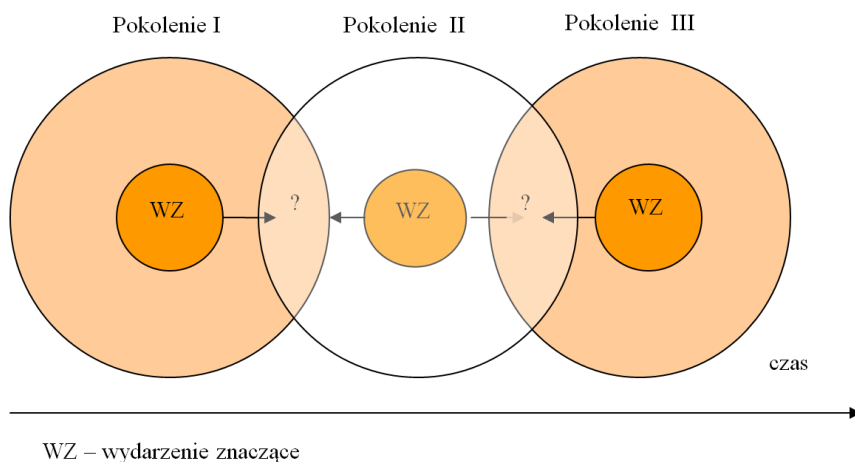
Przedstawione przykłady pozwalają śledzić zmiany trendów występujące w opiniach badanych osób, z uwzględnieniem długofalowej perspektywy czasowej. Odnotowane różnice wyników między badaniem panelowym a podłużnym w tym względzie nie mają większego znaczenia. Jednoznacznie można uznać, że dla celów eksploracji poznania przyczyn zmian postaw badania panelowe dają lepsze możliwości analityczne niż badania podłużne. Znaczącym utrudnieniem w stosowaniu badań panelowych jest fakt, że jest ich po prostu niewiele, a korzystanie z istniejących już baz danych mocno ogranicza problematykę badań (trzeba korzystać z takich zmiennych, jakie ustalił autor badań).

Empiryczne wyznaczanie pokoleń – propozycja

Dotychczas prowadzone badania pokoleń pozwoliły zidentyfikować ontologiczne oraz metodologiczne problemy badań nad pokoleniami. Zastosowanie arbitralnych kryteriów wyznaczania przedmiotu badań powoduje, że nie ma jednoznacznych wytycznych, jak powinno badać się pokolenie. Badaczom, zainteresowanym ilościowymi analizami pokoleń, stosujących techniki surveyowe i badania kwestionariuszowe standaryzowane proponujemy taki sposób analiz, który pozwoli wykorzystywać różnego typu dane zastane (dla uchwycenia perspektywy czasowej) przy jednoczesnym spełnianiu warunku ekwiwalentności przedmiotowej, procesualno-temporalnej i pomiarowej (por.: Słomczyński 2004a, 2004b).

Najczęściej stosowany schemat analityczny w badaniach pokoleń jest taki, gdzie początkowo identyfikuje się jakieś wydarzenia historyczne, które w opinii badacza mogły stanowić wyznacznik pokolenia. Następnie wyznacza się zakres jednostek, dla których to wydarzenie mogło stanowić istotny punkt w kształtowaniu tożsamości i te jednostki (definiowane poprzez kryterium wieku) traktuje się jako pokolenia. Taki sposób postępowania budzi jednak szereg wątpliwości. Przede wszystkim identyfikacja znaczących wydarzeń jest arbitralna – może powodować, że w analizach wyznaczone zostało w ten sposób wiele pokoleń, chociaż analizy nie ujawniają zróżnicowania ich postaw wobec istotnych kwestii społecznych. Po drugie – nie można jednoznacznie określić kierunku i siły wpływu danego wydarzenia na pokolenie, którego przedstawiciele urodzili się w momencie przecięcia się zakresów wyznaczonych dla celów analitycznych.

Realizując postulat ekwiwalentności przedmiotowej, pomiarowej i procesualno-temporalnej proponujemy, aby korzystając z danych zasta-

Rysunek 1. Wydarzenia znaczące (w sensie historycznym) jako czynnik tożsamości pokoleniowej.

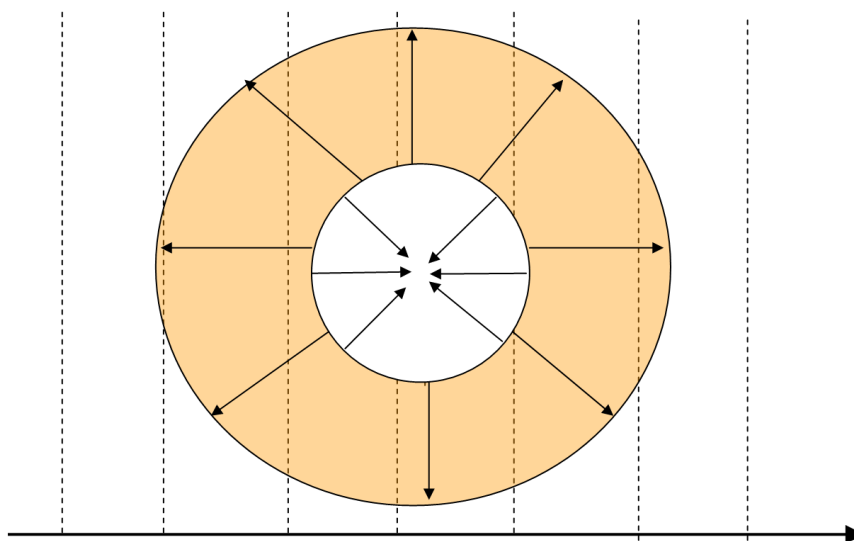
nych, wybierać jedynie dokładnie powtarzające się wskaźniki postaw społecznych, które mają w świetle teorii pokoleń kluczowe znaczenie. Przykład empiryczny zilustrowany wcześniej pozwala stwierdzić, że w sytuacji ustalania trendów w opiniach można zarówno skorzystać z wyników badań panelowych, jak i podłużnych.

Mając wiedzę na temat struktury dostępnych materiałów definiujemy **quasi-pokolenie**, zakładając, że dana kategoria osób, wyróżniona ze względu na kryterium wieku ma zbliżone postawy wobec danego wymiaru rzeczywistości. Podstawą wyróżnienia takich kategorii mogą być różne kryteria, np. przełomowe wydarzenia, czas pomiaru itp.

Następnie, wykorzystując mechanizmy wielowymiarowej analizy porównawczej (WAP), ze szczególnym uwzględnieniem analizy czynnikowej i metod taksonomicznych, opartych na odległościach euklidesowych konstruujemy zmienne globalne, które pozwolą nam wyodrębnić kategorie pokoleń. **Pokolenie** traktowane jest więc jako kategoria osób, wyznaczona spośród kilku kohort demograficznych, składających się na quasi-pokolenie poprzez stosowanie schematów największych podobieństw, największych różnic i schematu kontrastów.

Sposób definiowania pokolenia w tym wypadku może być zbliżony do sposobu badania klas. Jądem, które będziemy traktować jako reprezentanta pokolenia w dalszych analizach statystycznych będzie bowiem taka

kategoria osób, dla której występuje największe zróżnicowanie zewnątrzgrupowe przy najmniejszym poziomie zróżnicowania wewnątrzgrupowego. Taki sposób wyznaczania „wyostrza” kryteria potrzebne w dalszych analizach. Schemat wyodrębniania pokolenia z kategorii quasi-pokolenia ilustruje rysunek 2.

Rysunek 2. Wyznaczanie pokolenia „empirycznego” spośród pokoleń „potencjalnych”.

Podsumowanie

W badaniach pokoleń występuje swoisty impas, którego przyczyną mogą być trudności natury ontologiczno-teoretycznej, związane z brakiem jednoznacznych rozstrzygnięć w kwestii tego, jakie kategorie osób nazwiemy pokoleniem i jakie czynniki decydują o charakterze, tożsamości pokolenia, co pozwala jednoznacznie pokolenie zidentyfikować. W sytuacji zachodzących bardzo szybko zmian technologiczno-cywilizacyjnych impas ten może się pogłębiać. W naszym przekonaniu, wskazane byłoby podjęcie na nowo dyskusji o wyznacznikach tożsamości pokoleniowej i o wyznaczaniu pokolenia w ogóle, a w szerszej perspektywie – o możliwościach wyjaśniania zachodzących przeobrażeń poprzez zrozumienie funkcji pokoleń.

Badania nad pokoleniami generują również szereg problemów natury metodologicznej – koncentrują się na młodzi, a przecież charakter danego pokolenia ujawnia się w okresie, kiedy młode pokolenie „przejmuje” władzę. Oznacza to konieczność monitorowania pokolenia przez cały okres

jego dojrzewania i przejmowania ról społecznych. Wiąże się to z przeniesieniem technik wyodrębniania i opisywania pokoleń o charakterze jakościowym (publicystyczno-literackim) w kierunku badań ilościowych, głównie sondażowych, dających możliwość wykorzystania danych zastanych obejmujących swym zasięgiem szeroką perspektywę czasową.

Klasyczne definicje traktują pokolenie w kategoriach genealogicznego ogniwa życia społecznego i kategorię porządkującą strukturę społeczną, przyznając, że odpowiednio badane pokolenie jest istotnym nośnikiem informacji o zmianie społecznej. Mając na uwadze te ustalenia ważne jest, aby wykorzystać do analiz takie dane, które pozwolą zastosować perspektywę długofalową – obejmującą badania postaw i opinii jednostek w różnym czasie. Stanowi to bowiem warunek dla uchwycenia różnorodności kontekstów socjalizacyjnych, w jakich kształtowały się postawy poszczególnych pokoleń. Optymalnym sposobem badania pokoleń wydaje się być wykorzystanie badań panelowych. Tego typu pomiar pozwala na śledzenie zmian postaw i opinii wobec znaczących kwestii społecznych zarówno w wymiarze ogólnym (brutto), jak i jednostkowym (netto). Przedstawione przez nas przykłady pozwalają uznać, że w sytuacji, kiedy ważne dla analiz pokoleniowych jest jedynie śledzenie trendów w zmianie postaw, z powodzeniem można wykorzystać także innego typu badania longitudinalne.

Analizy oparte o badania longitudinalne pozwalają na uwzględnianie trzech typów zmian zachodzących w opiniach i postawach: (1) wynikających z dojrzewania, dorastania jednostek (efekt kohorty), (2) zmian o charakterze tzw. „różniczki społecznej”, kumulujących się w dłuższym okresie czasu (efekt historii), (3) zmiany pokoleniowej połączonej często (choć nie jest to konieczne) z konfliktem wartości (efekt pokolenia). Jednakże nawet wykorzystanie danych pochodzących z longitudinalnych badań o charakterze krajowym nie eliminuje problemów wynikających z operacyjnego definiowania samej kategorii pokolenia. Wykorzystanie kryteriów związanych z występowaniem znaczących wydarzeń, mających kluczowe znaczenie w kształtowaniu postaw społecznych u progu dorosłości nie pozwala jednoznacznie określić, wpływom którego pokolenia ulegają jednostki urodzone w momencie przecięcia się tych arbitralnie wyznaczonych pokoleń.

Naszą intencją było zaproponowanie takiego sposobu badania pokolenia, który eliminowałby w dużej części te wątpliwości. Dyrektywa Karla Mannheim’a o konieczności przejścia od badań statystyczno-formalnych do dynamiczno-historycznych wymaga naszym zdaniem uzupełnienia o kolejny etap – przejście do wielowymiarowej analizy porównawczej z zastosowaniem m.in. analizy taksonomicznej do ustalania odległości pomiędzy obiektami wielowymiarowymi.

Proponujemy stosować sposób badania pokoleń analogiczny do tego, jak ustala się przynależność jednostek do poszczególnych klas. Pierwszym krokiem byłoby wyodrębnienie quasi-pokolenia – kategorii analitycznej, z której dzięki zastosowaniu statystycznych metod WAP można wyodrębnić pokolenie właściwe – kohortę, której postawy wobec istotnych kwestii społecznych będą najbardziej spójne wewnątrz przy największym zróżnicowaniu na zewnątrz.

Badania panelowe pozwalają na wgląd w mechanizmy zmian opinii, postaw, orientacji, dlatego lepiej wyjaśniają zmiany pokoleniowe niż badania longitudinalne. Odnotowane różnice wyników między badaniem panelowym a podłużnym może nie mieć znaczenia w badaniu trendów, lecz ma istotne znaczenie w procesie wyjaśniania przyczyn zachodzących zmian.

Podsumowując wskazujemy czynności (kroki), które prowadzić mogą do empirycznego wyznaczenia pokoleń, co z kolei implikować może dalsze postępowanie badawcze: (1) definiujemy quasi-pokolenie ze względu na istotne kryterium (np. w panelu są to daty pomiarów); (2) sprawdzamy, w którym roczniku/rocznikach występuje największe zróżnicowanie zewnątrzgrupowe przy najmniejszym poziomie zróżnicowania wewnątrzgrupowego; (3) ten rocznik traktujemy jako reprezentanta pokolenia w analizach statystycznych. Taki sposób wyznaczania w naszym przekonaniu „wyostrza” kryteria potrzebne w dalszych analizach.

Pokolenie jest nie tylko genealogicznym ogniwem życia społecznego i kategorią porządkującą strukturę społeczną, ale odpowiednio badane jest istotnym nośnikiem informacji o zmianie społecznej. W żadnym razie nie było naszą intencją podważenie wartości badań jakościowych, dostarczających bardzo szczegółowych informacji, potrzebnych do skonstruowania portretu różnych grup pokoleniowych. Proponujemy jedynie „odwrócić” porządek badań: najpierw, bazując na istniejących danych ilościowych (długofalowych) wyznaczyć poszczególne pokolenia, czyli taką/takie kohortę/y, których podobieństwo postaw wobec istotnych kwestii społecznych będzie zdecydowanie wyróżniało ją/je od innych („sąsiednich” kohort), a jednocześnie różnice pozwolą na jednoznaczną identyfikację tego właśnie pokolenia. Następnym krokiem byłoby ustalenie warunków socjalizacji tego pokolenia, poddanie szczegółowej analizie (przede wszystkim jakościowej) wydarzeń społeczno-kulturalno-politycznych, które potencjalnie i realnie mogły kształtować właśnie takie, a nie inne postawy społeczne jako konsekwencje przekazywanych społecznie treści.

Naszą propozycję należy traktować jako jedną z możliwości prowadzenia analiz pokoleniowych; w istocie jest to zaproszenie do dyskusji dotyczącej nowych możliwości w badaniu pokoleń.

Literatura

- BARTKOWSKI J. (2007), Czy powstało pokolenie post-transformacyjne, [w:] Jak się dzielimy, co nas łączy? Przemiany wartości i więzi we współczesnym społeczeństwie polskim, red. M. Głowacka-Grajper, E. Nowicka, Instytut Socjologii UW, Zakład Wydawniczy „Nomos”, Warszawa, s. 210-236.
- BOURDIEU P., PASSERON J.-C. (1990), Reprodukacja. Elementy teorii systemu nauczania, PWN, Warszawa.
- COMTE A. (1961), Metoda pozytywna w szesnastu wykładach. Wykład dwunasty pt. Dynamika społeczna, Warszawa.
- GOŁĘBIEWSKI B. (1994), Polityka i pokolenia, UW i INP Warszawa.
- INGLEHART R. (2005) Pojawienie się wartości postmaterialistycznych, [w:] Socjologia. Lektury, red. P. Sztompka, M. Kucia, Wydawnictwo „Znak”, Kraków, s. 344-348.
- KOŚŁA K. (2007), Pokolenia młodzieży polskiej w badaniach ilościowych – tropy i rozczarowania socjologa, [w:] Młodzież i oświata za burta przemian, red. K. Szafraniec, Toruń, Wydawnictwo Adam Marszałek.
- MACH B. W. (2003), Pokolenie historycznej nadziei i codziennego ryzyka. Społeczne losy osiemnastolatków z roku 1989, ISP PAN, Warszawa.
- MANNHEIM K. (1994), The Problems of Youth in Modern Society, [w:] Diagnosis of Our Time, New York.
- MANNHEIM K. (1964), Das Problem der Generationen, [w:] idem, Wissenssoziologie, Soziologische Texte 28, Berlin und Neuwied, s. 308-387.
- MEAD M. (1978), Kultura i tożsamość. Studium dystansu międzypokoleniowego, PWN, Warszawa.
- PRZEWORSKI A., TEUNE H. (1970), The Logic of Comparative Social Inquiry, Wiley, New York.
- SŁOMCZYŃSKI K. M. (2004a), Polska metodologia socjologicznych badań empirycznych na tle międzynarodowym, [w:] Nowe metody, nowe podejścia badawcze w naukach społecznych, red. B. Sztabiński, F. Sztabiński, Z. Saviński, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa, s. 13-22.
- SŁOMCZYŃSKI K. M. (2004b), Europejski sondaż społeczny a inne międzynarodowe badania surveyowe. Czego można nauczyć się z analiz porównawczych?, [w:] ASK, nr 13, s. 9-26.

- SZAFRANIEC K. (2001), Zmiana społeczna przez brak konfliktu pokoleń, [w:] „Przegląd Socjologiczny”, nr 1, s. 13-38.
- SZAFRANIEC K. (2010), Młode pokolenie a nowy ustrój, Wydawnictwo IRWiR PAN, Warszawa.
- ŚWIDA-ZIEMBA H. (2005), Młodzi w nowym świecie, Wydawnictwo Literackie, Warszawa.
- ZIELIŃSKA M. (2009), Zróżnicowane postawy wobec wybranych wymiarów rzeczywistości społecznej jako wyznaczniki odrębności pokoleniowej, [w:] Wartości i postawy młodzieży polskiej, red. D. Walczak-Duraj, Wydawnictwo UŁ, Łódź.

Maria Zielińska
Dorota Szaban

Methodological Problems in the Study of Generations

Abstract

The main goal of this article is to present basic ontological and theoretical difficulties and methodological problems occurring in the study of generations based on specific examples of empirical research conducted in Poland. The attempt was made to determine empirically so called empirical generation from longitudinal studies. The article also made the attempt to answer the following questions: (1) whether and if yes, to what extent the results of panel research differ from the results of longitudinal studies in the study of generations (the differences between the results of PGSS and POLPAN), (2) what means the divergence of results, (3) which method is more effective in the effect study of cohort, history and generation.

The analysis of available empirical data (on chosen examples) showed that panel research allows insight into the mechanisms of opinion, attitudes and orientation changes, therefore it is better in explaining generational changes than longitudinal studies. Observed differences in results between panel and longitudinal research may not have significance in the study of trends, but they may be important in the process of explaining causes of ongoing changes. The proposal of determining generations from empirical data may be the starting point to take up discussion of determinants of generational identity.